

Валерій Шайкан (Кривий Ріг)

УКРАЇНСЬКА ОСВІТА В ДОБУ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ІДЕОЛОГІЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

(За матеріалами вітчизняних архівосховищ)

З початком Великої Вітчизняної війни по всій території України поступово (в залежності від швидкості просування фашистських військ) встановлювався окупаційний режим — «новий порядок», як його називали німці. Одним з головних завдань гітлерівців з самого початку окупації українських земель була організація окупаційних органів влади: рейхскомісаріату, генерал-губернаторства, гебітскомісаріатів, обласних, районних та сільських управ, інституту старост.

Організація органів місцевого управління мала багато цілей — від ефективного експлуатації економічних і людських ресурсів (що було головним) до встановлення повного контролю над усіма сферами людського життя. Останнього можна було досягти, в першу чергу, шляхом ідеологічної обробки населення, його нейтралізації і поступового привернення на свій бік. Таким чином, ідеологічна робота на окупованих українських землях відігравала далеко не останню роль у стратегічних і геополітичних планах гітлерівської Німеччини, завданням яких було: неодмінно довести, що війська вермахту несуть не тільки смерть і розруху (що неминуче у збройній боротьбі), вони ведуть боротьбу не заради досягнення меркантильних інтересів, а воюють, перш за все, проти більшовизму, та його ідеології, і нібито несуть народу України свободу, звільнення від гніту, високу європейську культуру. З іншого боку, якнайшвидше відновлення цивільного життя на окупованих територіях у всіх його проявах могло стати яскравим підтвердженням тези про слабкість більшовицького режиму, його нежиттєздатність і близький крах. Це мало не аби-яке значення для формування громадської думки у світі і вплив на радянське суспільство, а відтак і на досягнення кінцевої мети війни.

Одним з найкращих проявів відновлення цивільного життя могло бути відкриття виховних освітніх установ — дитячих садків, шкіл, гімназій, технікумів, інститутів, університетів. Звичайно, верхівка рейху, яка часто не переймалася власною освітою, у своїх планах окупації східних територій не бажала опікуватися освітою тубільного населення. Більше того, вона вважала шкідливим надання широких знань підкореним народам з огляду на ідеологічне забезпечення свого майбутнього панування¹. Але з початком війни окупанти змушені були дещо змінити своє ставлення до місцевого населення і надати можливість отримання мінімального освітнього рівня під пильним контролем окупаційної адміністрації. З огляду на ментальність українства, яке завжди шанобливо і з повагою ставилось до освіти, як прояву високої духовності, такі заходи мали сприяти заспокоєнню місцевого населення, збуреного війною, посіяти довіру до німецької адміністрації та її дій. Так, уже через кілька місяців після початку війни на захоплених гітлерівцями територіях «України почали» діяти освітні заклади. Про це читаємо в газеті «Український голос від 9 жовтня 1941 р.» у статті «Навчання вже почалося». Тут йдеться про те, що з 1 вересня 1941 р. розпочалися заняття в гуманітарній і механічній гімназіях м. Володимира-Волинського, а з 25 вересня 1941 р. — у початкових школах міста, а в повіті в цілому — з 1 жовтня 1941 р. Ця ж газета повідомляє про те, що у м. Рівному, яке стало столицею утвореного 20 серпня 1941 р. рейхскомісаріату «Україна», розпочали роботу гуманітарна і природничо-ма-

тематична гімназії². Ідеологічна зацікавленість у подібній інформації цього окупаційного тижневика, який виходив українською мовою, очевидна. В умовах початку війни, коли засоби масової інформації були досить обмеженими, подібні видання стали для населення майже єдиним джерелом отримання хоч якоїсь інформації, а тому не можна було недооцінювати їх вплив.

Слід зазначити, що на початковому етапі війни, коли війська вермахту просувалися вперед дуже швидко, виникав певний часовий простір, поки не утворилися ще окупаційні органи влади. Виникав ідеологічний вакуум, який утворював сприятливі умови для поширення націоналістичних ідей і широко використовувався ОУН. Освітні заклади швидко ставали осередками пропаганди самостійницької ідеології, особливо в Західній Україні, де значна частина населення нещодавно постраждала від більшовицьких репресій. Головне завдання націоналістів, як зазначають В. Гінда та І. Василенко, полягало в тому, щоб поширити свій вплив на дітей, підлітків, молодь, які в майбутньому повинні були стати свідомими носіями української національної ідеї і борцями за українську державність³. Разом з тим, дослідники зауважують (йдеться про Вінниччину), що «...прагнення ОУН, наскрізь пронизані націоналістичним духом, не завжди знаходили підтримку в адміністраціях шкіл... місцеве населення лякало така відверто радикальна політика оунівців...»⁴. Звичайно, такі прояви, можливо, мали місце, але вони не були притаманними в однаковій мірі всім регіонам України. Особливість ідеологічної боротьби в період окупації полягала в тому, що в різних регіонах вона мала свою специфіку. Наприклад, у Західних областях, які були приєднані до СРСР на початку війни, націоналістична ідеологія була більш поширена і більш сприйнятною населенням, ніж у Центральній чи Східній Україні, де десятки років панувала більшовицька ідеологія. Але похідні групи ОУН поступово намагалися проникнути і в ці регіони.

Подібні заходи щодо відновлення цивільного життя при активній участі ОУН проводилися і на окупованій Дніпропетровщині. Так, уже в жовтні 1941 р. тут відбувався набір студентів в університет, політехнічний інститут, транспортний інститут, до початку листопада розпочалися заняття в більшості шкіл міста⁵.

З часом діяльність освітніх установ стала відбуватися під цілковитим контролем і за активного втручання окупаційних властей. При Генералкомісаріатах, обласних, районних, сільських управах були утворені відділи освіти, на які було покладено це завдання. Контроль за виконанням розпоряджень і наказів покладалася на штат шкільних інспекторів при відділах освіти. Так, на одній з інструктивних нарад шкільних інспекторів Дніпропетровської генеральної округи, що відбулась у квітні 1942 р., йшлося про наступне: «Для забезпечення правильного і вичерпного інструктування завідуючий шкільним відділом докладно інструктує своїх інспекторів і дає їм такі матеріали: а) орієнтовний план семінарів по підготовці до навчального року для завідувачів і вчителів шкіл; б) коротку інструкцію про організацію перших класів професіоналізованих середніх шкіл і проведення навчання в них; в) примірні навчальні плани для професіоналізованих середніх шкіл»⁶.

Подібні наради, збори вчителів, авторитет котрих серед населення був досить значним, мали систематичний характер. і їх метою, перш за все, було — залучити вчителів до співпраці з окупаційною владою, зорієнтувати їх на нове ідеологічне спрямування освіти. Так, першим пунктом доповіді на зборах учителів української мови, що відбулися 15 листопада 1941 р. в м. Дніпропетровську під керівництвом консультанта-методиста Безручка, було: «нові вимоги до змісту й добору дидактичного матеріалу», другим пунктом — «реферування й коректування підручників під час підготовки вчителя до

уроків», на третьому місці — «коротка рецензія підручників з літературних текстів при неухильному дотриманні нових вимог»⁷. Мова йде про корегування підручників та про нові вимоги. Пояснення цих тезових завдань знаходимо в архівних документах, що проливають світло на погляди окупаційних властей на завдання освіти. Так, у листі генералкомісара м. Дніпропетровська до начальника відділу народної освіти обласної управи від 30.04.42 р. (наводимо дослівно) говориться: «...На основі предписання від 6.III.42 року відносно підручників українських шкіл від 1 до 4 класів повертаю Вам книжки, переглянуті паном Фаузером. ...У кожному підручнику знаходиться вкладка, в якій визначено необхідні зміни текстів. На основі цієї вкладки треба зараз же зробити всі зміни. При цьому треба звернути увагу на те, щоб належний до зміни зміст був зовсім закритий. Усі зміни повинні бути закінчені до 31.V.42 р. За проведення цього відповідає керівник обласної Управи. Вказую на те, що перевірку цього розпорядження провадитиму в самих школах»⁸. Отже, відділи освіти при обласних управах несли безпосередню відповідальність перед окупаційною владою за зміст освіти, її ідеологічну спрямованість. В свою чергу, відділи освіти обласних управ надсилали подібні документи до районних управ. В одному з таких листів начальник відділу освіти Дніпропетровської обласної управи професор Козар досить відверто ставить вимоги перед своїми підлеглими: «...При цьому надсилаємо додатково затверджені Генералкомісаріатом вказівки до очищення від тенденційно-більшовицького матеріалу таких підручників... Кожен учитель керованої Вами школи повинен точно за вказівками, що до цього додаються, обробити ці підручники і тільки після Вашої особистої перевірки роздати учням...»⁹. У вказівках йдеться про такі підручники, як «Читанка» для 1-х класів Н. Забіли і М. Пригари, «Прописи» І. Рейзерова, «Читанка» для 2-х і 3-х класів Т. Горбунцової і Н. Попової, «Природознавство» В. Тетюрьова та інших, даються поради, як саме вичистити їх текст. Так, читаємо: «...стор. 3 по 6 — вирізати, стор. 2 і 7 — склеїти, стор. 13 по 18 — вирізати, стор. 29 і 30 — заклеїти твір «Папанівці», ... стор. 41 і 42 — заклеїти твір «Корови», роботу провести по малюнку, стор. 89–94 — вирізати, стор. 95 — у творі «Про чабана» закреслити слово «колгоспних», а слово «до колгоспу» замінити сл. «до села», ...стор. 151 — вирізати зміст (Оглавление)»¹⁰. Таким чином, цензурі підлягали підручники вже початкових класів. З них викидався матеріал, який будь-яким чином був пов'язаний з радянською минулиною, або в ньому містився бодай натяк на патріотизм. Не кращою була доля підручників з географії Л. Терехова і В. Ердєлі, збірника арифметичних вправ Н. Попової та А. Пчілко, української мови Гурвіч і Горшковської тощо. На 11 сторінках друкованого тексту «вказівок» знаходимо інструкції щодо виправлення 11 підручників. Учитель повинен був внести (за нашими підрахунками) 386 правок та змін до текстів. Іноді було рекомендовано вирізати 10–20 сторінок. Недопустимими були слова «колгосп», «піонер», прізвища Ленін, Чапаєв, Горький, Щорс. Годі й говорити про такий вислів, як «тов. Сталін — наш друг і вчитель», що було поширеним явищем у підручниках передвоєнних часів¹¹. Це лише деякі приклади, їх можна продовжити, але й вони яскраво показують тотальний ідеологічний контроль за освітою з боку окупаційної влади, починаючи з дитинства.

Наряду з чистками шкільних підручників цензурі підлягала й художня література як шкільної програми, так і поза нею. Серед архівних документів відділу пропаганди є чимало списків «небажаної советської художньої літератури». В списки небажаних авторів були занесені прізвища письменників і поетів Миколи Бажана, Івана Гончаренка, Володимира Сосюра, Максима Рильського, Павла Тичини, Наталі Забіли та багатьох інших — всього 36 осіб. До категорії небажаних «українсько-жидівських письменників» були зараховані

Натан Рибак, Марк Зісман, Сава Голованівський і ще понад десяток осіб. Д. Айзман, С. Аксельрод, С. Юшкевич, М. Квітко, Й. Нусінов, Н. Лур'є, Шолом Алейхем були внесені до списку 22-х «небажаних жидівських авторів»¹². Ці списки прізвищ письменників та поетів складалися безвідносно до їх творів чи ідей в них висловлених. Авторами були єврейського походження, що саме по собі було злочином в очах нацистів і було приречене на забуття. Отже, з ідеологічної точки зору до уваги відділу пропаганди підпадали не тільки книжки «шкідливі» за змістом, а й ті, автори котрих були єврейського походження. Такі книжки не повинні були входити до активу не тільки шкіл, але й будь-яких бібліотек. Цілеспрямована політика антисемітизму, яка була складовою фашистської ідеології, знаходила відбиток і на українських землях у період гітлерівської окупації¹³. Так, у серпні 1943 р. голова Криничанської райуправи повідомляв Одарівську сільуправу: «Надсилаємо Вам список небажаних авторів. Твори цих письменників під наглядом старости або секретаря сільуправи слід вилучити з усіх бібліотек (у школах також) та оголосити населенню, що читання творів вказаних авторів не дозволяється й ці книжки здати через сільуправу до райуправи до 1.9.43 року»¹⁴. Отже, під контроль гітлерівців потрапляли не лише школярі, а й інші верстви населення.

Разом з тим, окупаційні органи чітко регламентували й дозували дозволи на використання української та зарубіжної літератури в школах. Так, для читання в 3-му класі народної школи дозволялося використовувати твори таких авторів: Шевченко — 5 віршів, Олесь — 3 вірші, Куліш — 1 твір, Гребінка — 1 твір, Глібов — 2 твори, Л. Українка — 1 оповідання, Кіплінг — 2 твори, Андерсен — 3 твори, Коннор-Вілінська — 1 твір. Звісно, відбиралися твори, які не мали ідеологічного навантаження. Такій же жорсткій регламентації підлягали художні твори для читання в 4-му класі. Дозволявся один твір Старицького, один — Лесі Українки, один — Левицького, два — Марка Вовчка, один — Тесленка, два — Гребінки і т. п. Для деяких творів художньої літератури існували навіть перестороги — від яких слів до яких можна їх читати. Наприклад, повість Нечуя Левицького «Микола Джеря» дозволялося читати тільки початок, кінчаючи словами: «гарячим та пахучим повітрям», а Панаса Мирного — уривок з повісті «Лихі люди» тільки від слів «після похмурої ночі» і закінчуючи словами «ясний, теплий, погожий»¹⁵. Таким чином, стає очевидним, що і в художніх творах поетів, письменників, байкарів окупанти вбачали ідеологічну загрозу своїй колонізаторській, грабіжницькій політиці, адже твори перелічених та інших заборонених авторів пронизані духом любові до рідного краю, духом свободи, закликами до боротьби за кращу долю свого народу.

Окупаційна влада, для вдосконалення своєї пропагандистської роботи, проявляла зацікавленість у тому, що вивчали в радянських школах, як висвітлювалися ідеологічні питання. Про це свідчить лист генералкомісара м. Дніпропетровська до завідуючого українським шкільним відділом обласної управи Ф. Безручка. від 11 червня 1943 р. Він писав: «школьному отделу Р-ІІ при Генералкомиссариате необходимы: 1. Программа для сов. VII кл. по «Конституции СССР», которая не имеется среди присланных, и 2. Учебник по истории для X класса. Господин Гакланд (шульрат) просит доставить их в самый кратчайший срок»¹⁶. Вірогідно, ці матеріали могли знадобитися представникам нової влади для кращого розуміння ідеології противника, пошуку в ній слабких місць і використання їх своєю пропагандистською машиною.

Під пильним оком місцевих органів влади знаходилася вся освіта. Численні звіти сільських, районних управ про стан шкіл, забезпечення їх вчителями, кваліфікацію вчителів, їх благонадійність, забезпеченість підручниками і навіть сторуками свідчать про те, що гітлерівська адміністрація постійно контролювала цю ділянку ідеологічної роботи і спонукала це робити чиновників різних рівнів.

Так, у зверненні голови Апостолівської районної управи до старости с. Софіївки Дніпропетровської області йдеться про те, що йому стало відомо про погане відвідування занять учнями у школах цього села. Голова райуправи вимагав негайно вжити заходів щодо прогульників, притягнути до відповідальності батьків і накласти на них штраф до 300 крб.¹⁷. На той час це були значні кошти.

Але не тільки штрафи та стягнення були в арсеналі окупаційної влади. Використовувалися й засоби заохочення. Про це йдеться у зверненні голови міської управи м. Дніпропетровська до штадткомісара з проханням дати розпорядження на виготовлення 600 примірників похвальних листів для кращих учнів народних шкіл міста¹⁸.

Зауважимо, що навчання в освітніх закладах м. Дніпропетровська не завжди відбувалися регулярно. Так, вони були припинені з грудня 1941 р. і відновлені лише в лютому 1942 р., що, очевидно, було пов'язано з поразкою німецько-фашистської армії під Москвою¹⁹. Але навесні 1942 р. вже працювали 32 початкові школи, автошкола, землевпорядний та індустріальний технікуми. Очолюваний професором І. Розгіним університет налічував більше 1000 студентів, які навчалися на 7 факультетах (історико-географічному, філологічному, сільськогосподарському, медичному, біологічному, фізико-математичному, хімічному). Було відкрито політехнічний інститут, до складу якого увійшли колишній гірничий інститут, хіміко-технологічний, металургійний та будівельний інститути. Крім перелічених навчальних закладів у м. Дніпропетровську діяли і науково-дослідні установи, завданням яких було забезпечувати потреби рейху. До таких відносилися інститут фізіології та клінічної медицини, гідробіологічний інститут, ботанічний інститут, інститут прикладної фізики та хімії, інститут місцевого господарства, бактеріологічний інститут.

Окупаційна адміністрація нічого не покидала на самоплив у галузі освіти та науки — від контролю за старими підручниками до складання нових і розробки методичних вказівок, планів роботи, програм тощо. Всі ці документи розроблялися відділами освіти обласних управ і негайно розсилалися на місця для беззастережного виконання. Зауважимо, що ці нові програми, особливо, з гуманітарних дисциплін, носили на собі відбиток нових ідеологічних потреб — викорінення будь-яких натяків на більшовицьке минуле. Так, на викладання історії в школах відводилося лише 2 години на тиждень, що в 2–4 рази менше, ніж на інші дисципліни. До програми курсу історії України Дніпропетровського залізничного технікуму було включено тему «Звільнення України від радянської влади»²⁰. Виконання планів роботи, стан освітніх закладів, їх методичне забезпечення знаходилися під постійним контролем обласних управ. Інспектори-методисти систематично виїжджали в райони, відвідували школи, подавали звіти про результати свого відрядження і підсумки роботи. Так, інспектор-методист українського шкільного відділу при гебітскомісаріаті м. Дніпропетровська у своєму звіті про інспектування П'ятихатського гебіту повідомляла про незадовільний стан забезпечення підручниками шкіл, про необхідність надання вчителям більш ефективної методичної допомоги, про необхідність поширення досвіду Софіївського району в галузі виробничого навчання тощо²¹. Такі звіти давали окупаційній владі багатий матеріал для оцінки стану ідеологічної роботи на окупованій території і створювали підґрунтя для усунення виявлених недоліків.

Слід зауважити, що вчителі в період окупації залучалися не лише до освітньої діяльності. Їх праця, як і школярів, широко використовувалася у сільському господарстві в період так званих літніх канікул. У плані роботи вчителів шкіл Дніпропетровської області на липень-серпень 1942 р., затвердженому штадткомісаром м. Дніпропетровська, йдеться про те, що кожен вчитель протягом тижня повинен був витратити: на методичну роботу — 6 годин; на співи — 4 години; на гімнастику та ігри — 2; на малювання — 4; на ручну працю — 4;

на роботу на шкільних городах — 8; на збирання, сушіння і здачу лікарських рослин — 16 годин²². Отже, на тиждень це становило 44 години, що відповідало повному робочому навантаженню. Вочевидь, про відпочинок мова не йде. Місцева адміністрація з самого початку намагалася привчити сільську інтелігенцію працювати на благо Великої Німеччини.

Система освіти на окупованих гітлерівцями українських землях, як уже зазначалося, охоплювала не тільки шкільні заклади, але й технікуми, гімназії і вищі навчальні та науково-дослідні установи, які також були засобом ідеологічного впливу на населення. Окупаційна влада навіть витрачала певні кошти на їх фінансування, про що йдеться в кошторисах, відомостях на оплату праці науково-педагогічного персоналу²³. Звичайно, кошти, котрі відпускалися на освітні установи, були символічними і не відігравали суттєвої ролі в розвитку науки і освіти, але вони дозволяли жевріти осередку знань у жорстоких умовах окупації. Разом з тим, гітлерівці з пропагандистських мотивів іноді залишали такі назви навчальних закладів, які не відповідали їх суті. Наприклад, існував Дніпропетровський державний український університет²⁴. Виникає питання, якої держави? Відомо, що України, як держави, не існувало — вона була роздірена на шматки: Рейхскомісаріат «Україна», «Дистрикт Галичина», «Трансністрія». Отже, це була лише пропагандистська назва, покликана зіграти на національних почуттях українців. Ще один приклад. У цьому ж університеті було відкрито історико-географічний факультет, на якому штатним розписом передбачалося лише дві одиниці викладачів: 1 — доцент із загальної історії та 1 — доцент з історії України²⁵. Звісно, такий персонал не міг забезпечити якісного навчального процесу, а саме існування такого факультету мало суто пропагандистський характер.

Цікаво, що національно свідомою молоддю намагалася використати навіть такі обмежені можливості для здобуття певної освіти. На повідомлення в часописі «Львівські вісті» від 22 листопада 1941 р. про відкриття у Львові в 1942 р. вищих медичної, ветеринарної, правничої шкіл і сільськогосподарського інституту Союз українського студентства звернувся із закликом до молоді вступати до вузів. «...Справа дуже пильна й великої ваги, — говорилося у заклику, — це ж ми, українські студенти мусимо поновити численно так сильно поріджені ряди української фахової й духової інтелігенції. Це ж ми, українські студенти маємо й мусимо поставити угольні камені під велетенську будівлю в майбутньому Української нації...»²⁶. В цьому зверненні відбите усвідомлення того, що саме інтелігенція є носієм національної ідеї, вона повинна стояти біля витоків української державності, але була майже знищена. Адже відомо, що спочатку польська влада, потім сталінські репресії і насамкінець гітлерівці викоринювали всіх, хто мріяв про українську державність. Звісно, патріотичні почуття української молоді не мали нічого спільного з пропагандистськими заходами гітлерівців, але яскраво свідчать про те, наскільки ідеологічно різноспрямованими були заходи окупаційної влади і настрої найбільш свідомої частини української молоді.

Отже, спираючись на вивчення архівних документів, можна дійти висновку, що оперативність, з якою гітлерівці взялися відкривати освітні заклади, свідчить, що ідеологічна робота серед населення окупованих територій займала провідне місце в гітлерівських планах покріпачення українського народу і була складовою частиною плану «блискавичної війни».

Відкриття, в першу чергу, початкових, середніх та ремісничих шкіл засвідчує небайдужість окупантів до дітей і молоді, що вказує на їх розрахунки виховання нового покоління у потрібному напрямку і бажанні назавжди залишитися на українській землі.

Чистки шкільних підручників, а особливо засоби, якими вони здійснювалися, переконують у тому, що окупаційна влада дбала не стільки про освіту, скільки про її ідеологічну спрямованість. Тому в підручниках і художніх

творах знищувалося все, що було пов'язане з більшовицькою ідеологією, патріотизмом, героїчною історією українського народу, особливо національно-визвольною боротьбою і державотворенням.

Відкриття спеціальних відділів освіти при різного рівня управах, їх активне втручання в освітянську діяльність, підзвітність, інспектування, активне внутрішнє листування свідчать про те, що освітні заклади використовувалися гітлерівцями як один з найважливіших важелів витіснення комуністичної ідеології і засіб ідеологічної боротьби, насадження у свідомості населення розуміння його другорядності, зверхності німецької нації. Одним з головних завдань освітньої програми гітлерівців була пропаганда міфу про визвольну місію німецької армії, яка начебто несе свободу українському народу.

- ¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. — С. 347, 348.
- ² Український голос. — 1941. — 9 жовт. — С. 2.
- ³ Гінда В. В., Василенко Л. В. Школа в політиці ОУН та німецько-фашистського окупаційного режиму на Вінниччині // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 174.
- ⁴ Там само. — С. 174.
- ⁵ Клець В. К. Окупаційний режим і організація роботи учбових закладів Дніпропетровської області в період Другої світової війни (1941–1943 рр.) // Надніпрянський історико-краєзнавчий збірник. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 293.
- ⁶ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. Р-2443, оп. 1, спр. 72, арк. 5.
- ⁷ Там само. — Спр. 68, арк. 20.
- ⁸ Там само. — Спр. 72, арк. 1.
- ⁹ Там само. — Спр. 69, арк. 3.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 4; спр. 67, арк. 100.
- ¹¹ Там само. — Спр. 69, арк. 4–10.
- ¹² Там само. — Ф. Р-2311, оп. 2, спр. 25, арк. 64–66.
- ¹³ Хаджирадева В. П. Остаточне вирішення єврейського питання // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 334–342; Терефера Н. В. Геноцид проти місцевого населення на території Одещини в роки фашистської окупації (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 323; Сорока Ю. М. Варварська політика геноциду гітлерівського окупаційного режиму на західноукраїнських землях. 1941–1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 313–315. та ін.
- ¹⁴ ДАДО. — Ф. Р-2311, оп. 2, спр. 25, арк. 129.
- ¹⁵ Там само. — Ф. Р-2443, оп. 1, спр. 72, арк. 32–34.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 12.
- ¹⁷ Там само. — Ф. Р-2311, оп. 2, спр. 4, арк. 1–49; Державний архів Волинської області. — Ф. Р-149, оп. 1, спр. 2, арк. 173.
- ¹⁸ Там само. — Ф. Р-2567, оп. 1, спр. 10, арк. 28.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 100, 106.
- ²⁰ Там само. — Ф. Р-2443, оп. 1, спр. 72, арк. 6; там само, спр. 3, арк. 90–91.
- ²¹ Там само. — Спр. 71, арк. 80–81.
- ²² Там само. — Спр. 69, арк. 12–14.
- ²³ Там само. — Спр. 7, арк. 3–10, 36.
- ²⁴ Там само. — Арк. 36.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Державний архів Рівненської області. — Ф. Р-23, оп. 3, спр. 1, арк. 1.